

Az alkalmazkodás: „kategorikus imperatívusz”

PUBLICISZTIKA - LXVIII. évfolyam, 7. szám, 2024. február 16.

A „kategorikus imperatívusz” (Kant: *A gyakorlati ész kritikája*, 1787) fogalmának jelentése: legfőbb morális törvény, minden emberre vonatkozó abszolút kötelezettség, aminek köteles magát alávetni. Ennek az elvnek a betartása sosem egyszerű, de a világ jelenlegi helyzetében szinte megvalósíthatatlannak látszik. Ugyanis a legtöbb ember - tartozzon bármelyik kultúrához, éljen bárhol a világon - mások intésére, „próbálj alkalmazkodni a körülményekhez”, többnyire így válaszol: „nekem te ne mondd meg, hogy mit tegyek”. Az elmúlt hónapokban azonban két érdekes tudományos elemzéssel találkoztam, amelyek - úgy hiszem - minden embert, függetlenül attól, hol és milyen körülmények között él, el kell(lene) gondolkodtasson: talán módosítania kellene az alkalmazkodást elutasító viselkedésén.

Az első a globális rendszer billenési pontjainak helyzetét összefoglaló tudományos közlemény volt (*The Global Tipping Points Report*, 2023). A billenési pont valamely rendszer fejlődésének azt a pontját jelöli, amelyet átlépve az addig követett pályája váratlanul gyökeresen megváltozik, egy kis változás alapvető és visszafordíthatatlan átalakulást indít el (Gladwell, Malcolm: *The Tipping Point*, 2000). Ráadásul az átalakulás következményei többnyire negatívak, amelyek - túllépve ezt a bizonyos „küszöbértéket” - megállíthatatlanok. A kutatók az elmúlt évtized vizsgálatait összefoglalva cáfolhatatlan tényként tárták a világ elé: a föld természeti környezete - döntően az ember tevékenységének következtében - fokozatosan kibillent fenntartható egyensúlyi állapotából. A jelentés szerint a globális rendszer fejlődéspályáját meghatározó több tucat természeti alrendszere szinte egyidejűleg olyan fordulóponthoz érkezett, amelyet követően a negatív trendek megállíthatatlanul erősödnek. Ez azután a társadalmak kényes egyensúlyát is megbonthatja, pénzügyi destabilizációt, a társadalmi kohézió gyengülését és erőszakos konfliktusokat kiváltva. Ez azt jelenti: az emberiség olyan - megszokott életmódunkat fenntarthatatlanná tevő, sok területen katasztrófák felé vezető - fejlődési pályán halad, amelyet már visszafordíthatatlan változások határoznak meg. Ezekhez lehet ugyan még alkalmazkodni, de az idő szorít. A megszokott - „business as usual” - üzletmenet és életmód azonban tovább már nem folytatható.

A másik elemzés - a *Nature*-ban nemrég megjelent tudományos cikk - félreérthetetlen módon mutatta meg, milyen következményekkel jár, ha valamely populáció és egyedei nem alkalmazkodnak a gyökeresen megváltozott új feltételekhez (Zhang, Y. et al.: *The demise of the giant ape Gigantopithecus blacki*, 2024. jan. 10.). A kutatók annak a rejtélynek eredtek nyomába, miért is halt ki a valaha élt legnagyobb főemlős, a *Gigantopithecus blacki* (G. blacki). A 300 kilós és 2,5 méteres óriás kipusztulása azért tűnt olyan érthetetlennek, mert méretei miatt gyakorlatilag nem voltak ellenfelei, és „kisebb” emberszabású társaik - az orángutánok - mind a mai napig fennmaradtak. Kiderült, hogy a 2 millió évvel ezelőtti környezet ideális feltételeket kínált a G. blacki populációk virágzásához, ám 295 000-215 000 között az éghajlat alapvetően megváltozott. Az évszakok változókényabbak lettek, emiatt jelentősen módosult az erdők szerkezete és összetétele, ami egyre nehezebbé tette táplálkozásukat. Étrendjük ugyanis alapvetően gyümölcsökből és lombokból állt, s mivel hatalmas méretük miatt fára mászni egyáltalán nem, mozogni is csak lassan voltak képesek, az éghajlati változások egyre jobban korlátozták a megszokott élelemhez jutásukat. Miközben közeli rokonaik - megváltoztatva táplálkozási preferenciáikat és viselkedésüket - sikeresen adaptálódtak, a G. blacki populációk folyamatosan fogytak. A kutatók végső következtetése: a Föld legnagyobb főemlősének kihalását alkalmazkodásra való képtelensége okozta.

A *Global Tipping Points Report* tehát arra figyelmeztet: minden további késlekedés az ember életfeltételeinek végzetes leromlását okozza. A *Nature*-cikk ugyanakkor – még az átlagember számára is – átélhetően érzékelteti, mi lehet a következménye az alkalmazkodás elutasításának. Vagyis, egyértelmű és tagadhatatlan: a globális összeomlást csak úgy kerülhetjük el, ha életmódunkat a gyökeresen megváltozott feltételekhez illesztjük. Miközben azonban az alkalmazkodás évszázadok óta vezérelve a modern társadalmaknak, a legtöbben mégis vonakodnak ezt elfogadni, amit a – mottóként sokat idézett – különös mondás érzékeltet: „Mik voltak az utolsó dinoszaurusz utolsó szavai? – Akkor sem változom!” Az embereken eluralkodó „katasztrófa-fáradtság” váltotta ki az első világháború vége felé megfogalmazódó különös életérzést: „A katasztrófa elkerülhetetlen és borzalmas, de a következő hetek kilátásai kifejezetten kellemesek.” De ezt tükrözi napjaink klíma-, migrációs és egyéb katasztrófaival riogatott polgárának reakciója: „Oké, vége lesz a világnak, de attól még elmegyek nyaralni a Bahamákra.”

Azt, hogy az alkalmazkodás minden ember és bármely közösség számára abszolút kötelezettséggé változott, egy, eredetileg az életünket kellemessé és kényelmessé tevő átalakulás váltotta ki. A XXI. századba átlépve mindent mindenkiel összefűző *hiperkonnektivitás* alakult ki, amely egyrészt a kapcsolatok végtelen sokféleségét eredményezte, másrészt azok költség- és időigényét lényegében a nullára csökkentette (Khanna, Parag: *Konnektográfia*, 2016). Ezzel a föld több mint 8 milliárd polgára, az életükhöz szükséges dolgokat, szolgáltatásokat és információkat előállító szervezetek, a rendszerek összehangolást végző intézmények, valamennyi – önmagát szuverénnek tekintő – nemzet elválaszthatatlanul és gyakorlatilag késedelem nélkül egybekapcsolódott. A teljes glóbusz és az egész emberiség egységes rendszerré változott, amelyben a hatások és a következmények megállíthatatlanul terjednek tova (Rockström, Johan et al.: *The planetary commons: A new paradigm for safeguarding Earth-regulating systems in the Anthropocene*, PNAS, 2024. jan. 22.).

Az életünket szolgáló és globális hálózattá formálódott vállalkozások, intézmények, szervezetek, és az ezeket elválaszthatatlanul összefűző infrastruktúra – mint egy globális dominó – kapcsolódott egybe. A Föld sorsa és egész életünk is ennek a különös „építménynek” a stabilitásán múlik. Ezért olyan aggodalmat keltő, hogy a szakértők a 2024-es évre leginkább jellemző kifejezésnek a *polycrises*-t választották. Miután nap mint nap azzal szembesülünk, hogy egyidejűleg megannyi válság robban ki, ez kelt olyan képzetet, mintha a globális dominó kockáit megállás nélkül kiszámíthatatlan hatások lökdösnék. A társadalom legkülönbözőbb területein kialakuló és egymástól első pillantásra függetlennek látszó krízisekről rendre kiderül, hogy szorosan összekapcsolódnak, és a globális összeomlással fenyegető válságkorszak jelei.

Ezen a helyzeten tűnődve váratlanul „beugrott” a Fonográf-dal – 1911 – refrénje: „Az utolsó előtti, előtti békeév / viszonylag nyugodtan telt, / s arról, hogy mi lesz majd három év múlva, / senki, de senki sem énekelt.” 2023 tapasztalatainak tükrében ugyan nem állíthatom, hogy az utolsó előtti, előtti „békeév” *viszonylag nyugodtan telt*, azt meg végképp nem, hogy arról, ami jöhet, *senki, de senki nem énekelt*. Az azonban egyértelmű: a helyzet megkövetelte átgondolt, minden érintettel egyeztetett és következetesen végrehajtott akciók egyre késnek. Mintha az emberiség – belefáradva a mindenhonnan őt bombázó világvégejóslatokba – elfelejtkezett volna a globális válság megoldásának „alapszabályáról”: „Kezeleni az elkerülhetetlent és elkerülni a kezelhetetlent” (John Schellnhuber).

A globális média a világ különböző térségeiben az alkalmazkodás kikényszerítette változtatások első lépései kiváltotta utcai tüntetések és súlyos zavargások híreivel van tele. Még Európa sokáig viszonylag békésnek és a konfliktusokat kezelni képes társadalmaiban is állandósultak a tovább már nem halasztható intézkedések elleni megmozdulások. Az elmúlt napokban az unió egy sor államában tiltakoztak a gazdák az őket hátrányosan érintő „agrár-zöldítési” változtatások ellen. Németországban a mezőgazdasági támogatások csökkentése miatt, Franciaországban a nyugdíjrendszer átalakítása, Hollandiában és Belgiumban a környezetvédelmi szabályok szigorítása ellen, Ausztriában a COVID-járvány terjedését akadályozó maszkhasználat, míg Olaszországban az energiaárak emelkedése miatt folytak tüntetések. Úgy tűnik, 2024-ben a világ számos országában zajló választási küzdelmeket a klímaválság, a migráció és az

életmódváltás kényszerének kérdései uralják. Mivel növekvő szavazói rétegek utasítják el az alkalmazkodást, ez arra ösztönzi a politikusokat, hogy saját pozíciójuk stabilizálása érdekében halogassák az elkerülhetetlen változásokat.

Az egész világ, és benne minden ország sorsát tehát alapvetően az határozza meg, hogy egyidejűleg érvényesül az alkalmazkodás kényszere, ugyanakkor késik az elkerülhetetlen akciók megvalósítása. Ennek oka a legtöbb esetben nem a források hiánya vagy a szükséges teendők fel nem ismerése, hanem a tényeken alapuló párbeszéd hiánya. Életünk legtöbb problémáját az egymásra utalt felek megegyezésre való képtelensége fokozza megoldhatatlan válságokká. A súlyosbodó zavarok következményeként kirobbanó társadalmi összecsapások ezért többnyire inkább az elkerülhetetlen alkalmazkodás halasztásához vagy nyílt elutasításához vezetnek, nem pedig a változások elfogadását segítik. Akiknek kötelessége lenne és lehetőségében is állna tenni azért, hogy elkerüljük a válságokat, vagy legalább enyhítsük következményeiket – a politikusok, a globális vállalatok vezérei és az elitek hangadói –, folyamatosan halogatják az egyre jobban „körműnkre égő” döntéseket, és csak magyarázkodnak az átgondolt cselekvés helyett.

Ezt a viselkedésüket részben magyarázza, hogy a társadalom többsége, akik kikényszeríthetnék az alkalmazkodást elősegítő intézkedések megvalósítását – mint egykor G. blacki –, foggal-körömmel ragaszkodik megszokott életmódjához, és elutasítja a változásokat. Figyelmük – a sokasodó figyelmeztetés ellenére – legfeljebb a következő hétig terjed, és az emlékezetükben megszépülő múlt nyugalmasabb állapotának visszatérésében reménykednek. Ám ez a gondolkodásmód megállíthatatlanul a – sokat idézett – „megfőtt béka” csapdájába vezérli őket, aminek reális veszélyeit éppen G. blacki *balsorsa* mutatja. Ugyanakkor a globális rendszer stabilitásáért felelős politikusok figyelme is legfeljebb a következő választás időpontjáig tart. Amikor az emberiség megmentéséről, a civilizáció megvédéséről vagy a nemzet felemelkedéséről szónokolnak, valójában az jár az eszükben: hogyan őrizhetik meg biztosabban a hatalmukat. Ennek érdekében pedig csak olyat hajlandók megtenni, ami támogatottságukat növeli, és halogatnak vagy elleneznek bármit, ami – bár szükséges volna, de – rontaná esélyeiket az esedékes választáson.

Eközben pedig a világ gyorsulva sodródik a *polycrises* jellegű válságkorszak felé (*Polikrízis a multipoláris világrendszerben*, szerk. Ágh Attila, Gondolat, 2023). A társadalmak polarizálódnak, erősödik a politikusok és az elitek szembenállása, előretörnek a szélsőségesek, és tovább csökken a párbeszédre való hajlandóság. A szemben álló felek saját „visszhangkamrájukban” csücsülnek, és egyre csak a régi, ám az új helyzetben megtévesztővé vált állításaikat ismételtetik. A politika süketek „párbeszédjeként” zajlik, holott, mint Freud mondja: „Két monológból soha nem lesz egy dialógus.” Mindeközben a krízisek elkerüléséhez nélkülözhetetlen beavatkozások késnek, a globális rendszer pedig sodródik a súlyosbodó válságokkal teli jövő felé. Ezért vetődött fel bennem, hogy a párbeszéd-képtelenség csapdáját a tudományban sikerrel alkalmazott *adversarial collaboration* módszernek a politika világában történő alkalmazásával kerüljük el.

Néhány hónapja egy sokakat érdeklő probléma – *lehet-e, vagy sem boldogságot vásárolni pénzért?* – tudományos elemzése látott napvilágot (Killingsworth, A., Kahneman, D., Mellers, B.: *Income and emotional well-being: A conflict resolved*, 2023). A cikket az tette különösen érdekessé, hogy a kérdésre eredetileg gyökeresen eltérő választ adó kutatók egy harmadik társuk bevonásával és az *adversarial collaboration* módszer segítségével sikerrel tisztázták az eltérő eredményeik okait (Marosán, Gy.: *Vásárolható-e pénzért boldogság?*, *Qubit*, 2023. jún. 24.). Az *adversarial collaboration* alkalmazása során az egymás eredményeit vitató kutatók közösen dolgoznak a felvetődő problémák tisztázásán. Ahelyett tehát, hogy – mint az életben többnyire – a szemben álló felek elküldenék egymást „melegebb éghajlatra”, összeülnek, és nyílt vita keretében tisztázzák álláspontjukat. A tudományos szintézis eléréséhez azonban a résztvevők tudomásul kell vegyék: a vitatott kérdések csak tényeken alapuló párbeszéd útján tisztázhatók, az érveket kölcsönösen elfogadott módszerrel tesztelik, s ha bebizonyosodik, hogy az eredmények ellentmondanak korábbi állításaiknak, hajlandók belátni tévedésüket.

Belátják tehát: nem elég folytonosan ismételgetni a kiinduló álláspontot, és azt azzal indokolni: *nekem ez a véleményem*. A valóság lehetséges interpretációiról folyó – sokszor süket – viták helyett tényeken alapuló és tesztelhető állítások összevetésére van szükség. Tisztában vagyok azzal, hogy a politikában szemben álló érdekek indokolják, az eltérő értékek pedig felerősítik az ellentétes véleményeket. Ennek ellenére a vélemények eltérése feloldható, ha az egymással szemben álló táborok „kiterítik” lapjaikat, közösen elfogadott módszerekkel értékelik a tényeket, és felismerik, hogy a kompromisszum megtalálása közös érdek. Sajnos, éppen azokban a helyzetekben, amikor a legnagyobb szükség volna a módszer alkalmazására, a felek többnyire nem értenek egyet a kulcsfontosságú módszertani kérdésekben, így kevés hajlandóságot mutatnak az állítások tesztelésére. Az egyetlen, amiben reménykedhetünk, hogy egyre világosabban látható: mivel a párbeszéd-képtelenség a helyzet kezelhetetlenné válásával fenyeget, ez talán mégiscsak rászorítja a döntéshozókat, hogy közösen és racionálisan próbálják feloldani az ellentéteket. Aki pedig erre azt mondaná, ez lehetetlen, azt arra emlékeztetem: ezzel az apokalipszisre bólintott rá.